

EMLÉKTÁBLA A SZIGETBÖRTÖNBEN

Noirmoutier

I.

Jó húsz évvel ezelőtt, amikor diákjaimmal megálltam a noirmoutier-i vár előtt a Place d'Armes-on, keserűség öntött el. Bretagne-i kirándulásunkat egy alapos kitérőkanyarral szerveztük Kuncz Aladár emlékezetében, de utunk hiábavaló volt, mert a verőfényes nyár végi délutánon az erőd már nem fogadott látogatót. Akkor úgy éreztem, soha többé nem jutok el a szigetre és sosem láthatom belülről azokat a falakat, cellákat, amelyek az olvasmányélmény nyomán az egyetemesség emelt emberi szenvedés börtöndíszleteként idéződtek bennem.

De a kudarc csak növelte a vágyódást; egy későbbi kirándulás alkalmával újra mágnesként vonzott a sziget, Nantes-ból Noirmoutier felé vettük az irányt. Az óceán partjáról, ahonnan párában sejlettek a sziget körvonalai, száraz lábbal átkelhetünk volna a Goán, ha türelmesen kivárjuk a tenger örökmozgó táncának kedvező ütemét, azaz az apályt. Mert ezt a majd négy kilométeres kövezett gázlót, ezt az egyedülálló tengeri építményt dagály idején teljesen elborítja az óceán, az óvatlanul nekiindulók az utat szegélyező mentőoszlopok kosaraiban várhatják ki a víz elvonulását. Vízről elrejtve fogadott bennünket is érkezésünkkor, így hát áthajtottunk a sziget déli csücskét a szárazföldre ragasztó új hídon, illendően megfizetve az akkor még köteles hídpénzt. Onnan autónkkal pár perc alatt tettük meg azt az utat, amelyet hajdan Kunczék, sorsuk felőli bizonytalanságban gyötörödvé, gyalogosan órák alatt. A vár (amely soha nem volt kolostor – tán a sziget neve ihlette Kunczot az elnevezésre) nyitott kapuval fogadott, s beléphetünk a vármúzeumba. De a csalódás most sem volt kisebb, mint első alkalommal. Bár sok minden változott a Lőrinczi László által az *Utazás a Fekete kolostorhoz* című (Kriterion, Bukarest 1975), kiváló irodalmiriport-kötetében leírtak óta, de az nem, hogy a termeket, zugokat járva továbbra sem leltük Kunczék nyomát a vár történetében. Többször tűnődtem azóta is: a tájékozatlanság vagy a szégyen némította-e el a tárlat rendezőit, hogy meg sem említették: a XII. században épült vár a századok során sokféle feladata között börtöncént is üzemelt, s hogy az első világháborúban számos nép fiainak jelentette a szenvedés helyét.

De ugyan ki ismerhette akkor a regényt, amely némi rövidítéssel, Gara László fordításában a Gallimard kiadásában, a Magyarországon is járt Jacques de Lacratelle-nek, a Francia Akadémia tagjának bevezetőjével franciául is megjelent?

Pedig Kuncz művének francia változata politikai segítséget is jelentett a második világháború torkolattüzeiben. Bóta Ernő, az Emberi Jogok Ligája magyar szervezetének képviselőjében egy öttagú küldöttséget vezetett Edouard Daladier miniszterelnökhöz, aki egyben a hadügyminiszteri tárcát is vezette, azt kérve: „engedélyezzék a magyar politikai üldözötteknek az önkéntes jelentkezést, hogy elkerülhessék az internálást, mint ellenséges állampolgárok”. A *Fekete kolostorra* hivatkozva emlékeztették a francia kormányfőt arra, hogy az igazságtalanul elszennvedett lágerélet milyen múlhatatlan sebeket ütött a Franciaország iránt rajongó magyarok lelkén az első világháborúban. Nemcsak Noirmoutier-ban, de Bretagne-ban, Normandiában is több helyütt őriztek magyarokat. Csak kivételeseknek sikerült magas pártfogók segítségével szabadulni, mint Rippl-Rónai Józsefnek, aki a néhány hónapos internálást szobrászbarátja, Maillol közbenjárására hagyhatta oda és térhetett haza. Daladier megértéssel fogadta a magyarok kérését, s ennek köszönhető, hogy megalakulhattak a barcarès-i magyar századok, amelyek hősiességgel harcoltak Franciaország szabadságáért. De a front másik oldalán is segített Kuncz Aladár regénye. Lőrinczi László könyvében olvashatjuk, hogy Roger Mignal – annak a Madame Mignalnak a fia, aki börtönkantinosként oly megértéssel szolgálta az internáltakat – a második világháborúban katonaként német fogságba került, majd 1942-ben megszökött, és mint sok francia hadifogolytársa, Magyarországon talált menedéket. Balatonboglári táborukban a magyar parancsnok, ismerve Kuncz regényét, az adatok alapján azonosította a noirmoutier-i katonát. Barátság alakult ki közöttük, kedvezményeket kapott, segítette őt a parancsnok feltehetően abban is, hogy Roger Mignal 1944 őszén Romániába távozhatott, s úgy került haza szülőföldre.

II.

Ám Kuncz regénye iránti tartós franciaországi érdeklődésről és hatásról nem számolhatok be. Már csak azért sem, mert mint Lőrinczi Lászlótól tudjuk, a kiadó párizsi raktárában őrzött könyvek megsemmisültek a második világháborúban.

De Kuncz Aladár remekműve újra és újra jeleket küldött felém. Valamikor a nyolcvanas évek vége felé iskolám, a csepeli Jedlik Ányos Gimnázium bretagne-i testvérintézményében tanító kolléga, Guy-Armel Leblanc hívott fel telefonon: „Öt példányt találtam egy rennes-i boltban a könyvből, amelyről annyit beszéltél! Vegyek belőle? – kérdezte. „Csak bátran, mind az ötöt! Jó szolgálatot tesznek még Kuncz Aladár ügyében” – válaszoltam. Valóban, a következő években hasznosíthattam a regény ritka kincs példányait.

Jó sorsom úgy hozta, hogy 2000 tavaszán már a Párizsi Magyar Intézet művészeti igazgatóhelyetteseként utaztam Nantes-ba, irodalmunkról tartottam előadást. Természetesen nem hagyhattam említés nélkül szomorú kapcsolatunkat Noirmoutier-val. A program után régi ismerőssel, Anne Mir asszonnyal beszélgettem, aki pár évvel azelőtti egri tanárkodása idején nagyon megszerette Magyarországot. Megemlítette: ő részben noirmoutier-i illetékességű, a nyarakat ottani házában tölti. Felvettem: tudna-e segíteni abban, hogy méltó emléket állítsunk Kuncz Aladárnak? Kettős kötődésében is örömmel és cselekvő kedvvel ígerte: előkészíti, hogy javaslatomat megbeszélendő találkozzam a szigeti városka polgármesterével. Maurice Chardonneau úr csak „részmunkaidős” hivatali elöljáró; a hét javában mesterségét műveli, gyógytornászként járja a szigetet. Így a személyes találkozást alaposan elő kellett készíteni, hogy a Párizsból csaknem hatórás utat is számolva, ritkított hivatali rendjébe illesztve fogadni tudjon. Aztán 2000 őszén egy októberi délutánon kedvesen és figyelmesen hallgatta elképzelésemet arról, hogy a noirmoutier-i várban emléket állítanánk az írónak, regényének, emlékeztetve arra, hogy sokan sokat szenvedtek itt. Hozzátettem: az új évezred kezdetén ez a szimbolikus közös tiszteletadás minden politikai deklarációnál erőteljesebb és hitelesebb gesztusa lenne annak, hogy új fejezet nyílik a magyar–francia kapcsolatokban.

Nem tudom, meggyőztem volna-e Maurice Chardonneau-t, ha friss érveléssel nem szolgálhatok. Nem sokkal korábban ugyanis a „kontinens” legközelebbi városkájának kiadója, a L'Etrave Gara László egykori fordításában újra megjelentette Kuncz Aladár regényét, bevezetőként Lőrinczi Lászlónak egy az íróról és regényéről 1981-ben Bukarestben írott cikkével. Erről a polgármester úrnak nem volt tudomása, de a könyv említésére azonnal a könyvesboltba menesztette alkalmazottját. Még beszélgettünk, amikor a hivatali ember visszaérkezett a kötettel és jelentette: az utolsó példányt hozta! A *Fekete kolostor* új kiadása, színes borítóján az erőd látványával csak erősítette a polgármester lokálpatrióta voltát s egyben nyomatékossította a közös szándékot: 2001-ben, a franciaországi magyar kulturális évad keretében, egyben Kuncz Aladár halálának 70. évfordulójára is emlékezve állítsunk emléktáblát. A magyar kultuszterca nevében a Párizsi Magyar Intézet vállalta a falra illesztendő tábla elkészíttetését, Noirmoutier városa pedig a műszaki munkálatokat és az avató ünnepség lebonyolítását. Majd udvarias házigazdaként meginvitált: tekintsem meg a szépen felújított várbeli múzeumot. Több mint egy évtizedes noirmoutier-i élményeimmel összevetve magyar vonatkozásában annyit változott a kiállítás, hogy már szerepelt a vár első világháborús szomorú funkciója is, s egy mondattal utalt Kuncz Aladár író és Zádory Oszkár szobrász fogságára. Semmi kétség, ez kutatói és egyben diplomáciai siker. Lőrinczi Lászlóé az érdem, hogy jó kapcsolatot alakított ki Noirmoutier helytörténetével, Henri Martinnel, neki köszönhető, hogy két fogoly neve a vár nyilvános krónikájába is beíratott.

Szinte napra pontosan egy év telt el, hogy a polgármester úrral való megállapodást követően Kuncz Aladár tiszteletében magyarok és franciák ott állhattunk a vár udvarán.

III.

Sok apró, ám fontos kérdést kellett tisztázni, rendezni addig, amíg a 2001. október 6-i ünnep elkövetkezett. Sietős volt a munka, hiszen az emléktábla elkészítésének alkotói és kivitelezési folyamata döntően meghatározta a további menetrendet. Kő Pál hatvanadik születésnapja ajándékának is tekintette a felkérést, s egyéb feladatokat mellőzve vállalta, hogy franciaországi magyar év eseménye lehessen majd a Kuncz-tábla avatása. Kő mester Kuncz-dokumentumokat is kért, amit Lőrinczi László könyve jóvoltából gazdagon kezébe adhattunk. Nem sokkal később az alkotói folyamat egyik stációját is megismerhettem azzal, hogy Kő Pál párbeszédet igényelve,

véleményt kért első tervéről. Elképzelése szerint Kuncz a cella ablakában ül és olvas, jelezvén: a szellem szabadsága a rabság állapotában se adható fel. Nem idegen ez a kép a mű szellemétől, hiszen a *Karácsony est Noirmoutier-ban* című fejezetben olvashatjuk: „Egész nap az ablakmélyedésben ültem és olvastam.” Ha ellenvetés lehetett az elképzeléssel, talán az, hogy látványként idilli volt a jelenet, a rácsokat szinte feledtették a távolban kirajzolódó sirályok, vitorlások. Rács előtt ült az író, de helyzetének túlzottan illusztratív volta nem tükrözte azt a keserves életet, amit sok nemzetből érkezett társaival megélt előbb Noirmoutier-ban, majd 1916-tól a távolabbi szigeten, a rettenet mélyebb bugyrában, az Ile d’Yeu-i citadellában. Nyugalmas zárkaéletet sugallt a terv összevetve azzal, amit a *Fekete kolostor* menny- és pokoljárásának olvasásakor átélhetünk.

Kő Pál új tervet készített, egyszerűbbet, drámai sűrítettségűt: jobb oldalt néhány erőteljes vonal a cellasorsot jelezte, a bal mezőben Kuncz Aladár mélyen ülő szenvedő-szugesztív szempárja tekintett ránk. Kosztolányi írta szerkesztői tanulságait összegezve: ami kihúzható a szövegből, az csak javára válik az írásnak. Kő Pál szobrászként hasonlóan cselekedett: az illusztratív jelleget drámaivá formálta át. Kuncz Aladár tekintetében a riadság, a megszenvedettség, a néma jajkiáltás és vád sűrűsödött: „Ártatlanul szenvedtünk, rettenetet éltük, de hát miért? Ki mondja meg nekünk?” Igen, közös többesben fogalmazódik meg a kérdés, mert Kuncz Aladár regényének remekmű volta abban is áll, hogy önnön szenvedése fölé tekint és valamennyi fogolytársa ember alatti létét tudja kollektív sorsregénnyé, a humánus egyetemes dimenziójába emelni. Kő Pál látomásos Kuncz-tekintete ezt az egyéni s egyben univerzális, személyes és történelmi döbbenetet sűrítette. A művész terve az volt, hogy két példányban készíti el művét, azzal a titkos reménnyel, hogy párját az író szülőföldje fogadja be.

Előteremtendő volt a tábla létrehozásához szükséges összeg, mert a magyar évad több százmilliós költségvetésében ez a tétel nem szerepelt, mint ahogy egyetlen más magyar emlékhely létrehozásának terve sem jutott a koncepciót kialakítók eszébe. Rockenbauer Zoltán miniszter úrnak írott levelemre, amelyben személyes támogatását kértem e fontos ügy érdekében, hamarosan kedvező választ kaptam: miniszteri különkeretéből biztosította a szükséges összeget, indulhatott hát a munka.

S tán még egy szívmengető adalék, hány apró, szinte észrevehetetlen gesztus járult ahhoz, hogy semmi ne rongtsa el az összehatást: a táblára kerülő kétnyelvű szövegre Lőrinczi László tett javaslatot, magam is kipróbáltam több verziót, majd annak a felelősségétől szorongva, hogy ezek a szavak ott maradnak „bronzba öntve, mindörökre”, megkértem a magyar irodalom és nyelv legkiválóbb francia ismerőjét, Jean-Luc Moreau költőt, műfordítót, vessen egy pillantást ötleteinkre, s mondjon véleményt. Beleegyezett, majd gondosan eltette a lapot. Egy hét múlva, amikor már azt hittem, elfelejtette a kérést, jelentkezett ismét. Másfél oldalnyi írást húzott elő, amelyben szerény szabadkozással magyarázta, mit miért kellene tán kihúzni. Majd hozzátette: egy hete úgy járta a párizsi utcákat, hogy leírta és analizálta az emléktáblák szövegét, hogy felelősséggel nyilatkozhatson ilyen fontos ügyben. „De ő csak javasol, ha gondoljuk...” – folytatta volna a szabadkozást. Nem gondoltuk. A táblán ma az a szöveg olvasható, amit Jean-Luc Moreau Kosztolányi szellemében nekünk meghagyott.

Ha már személyesen nem jöhetett és nem hozhatta, Kő Pál gondosan csomagolva, a táblaállító munkásoknak szóló szöveg kíséretében küldte munkáját a Párizsi Magyar Intézetbe. A szobrász pontosan meghatározta, hogy alkotását a földtől 170 cm magasságban szükséges a falba illeszteni. Kívánalma természetesen nem technikai, hanem művészi megfontolásból született: aki a tábla elé áll, az éppen Kuncz Aladár tekintetével szembe-sül, tehát a drámai hatás, az írónak és regényének sorsüzenete a jelzett magasságban válhat szinte fizikai kapcsolattá. Kő mester a négy darab hatalmas menetes csavarral a tábla hátlapjához rögzített kartonlapon a felszerelés egymást követő fázisainak rajzát és leírását is mellékelte küldeményéhez. Amikor 2001. október 5-én kora délután a noirmoutier-i polgármesteri hivatal műszaki dolgozói átvették Kő Pál küldeményét, segítség nélkül pontosan értették a mester magyar nyelvű kérelmeit. Alig két órán belül helyére került a tábla, amelyet lepel takart a másnapi ünnepélyes avatásig. A nantes-i televízió filmet forgatott Kuncz Aladáról, s ebben igazán hiteles tanúként beszélhetett Lőrinczi László, aki nagy örömmre elfogadta a meghívást. A *Fekete kolostor* kutatója új otthonából, Szardíniából érkezett Párizsba, onnan velünk folytatta útját, hogy az avatás egyik szónoka legyen. Előbb Nantes-ban tartott francia nyelvű előadást Kuncz Aladáról és művéről, mely az alkalomra második kiadásban is megjelent a L’Etrave kiadónál, egy szalaggal is átkötve, amelyen ez állt: *Noirmoutier-Yeu – Megrázó történet*.

Másnap, október 6-án a vár bejárata fölé kitűzött francia és magyar lobogó jelezte, Kuncz Aladárnak talán ez az ünnep jelenti a végső szabadulást azzal, hogy emléke a vár falába illesztve franciául és magyarul hirdeti: „Kuncz

Aladár magyar író (1886–1931) internáltként élt itt (1914–1916), s ez az élmény ihlette *Fekete kolostor* című regényét”. Maurice Chardonneau úrnak, a városka polgármesterének üdvözlőszavait követően Lőrinczi László beszélt az íróról, külön is méltatva kutató barátjának, Henri Martinnek az érdemeit, aki már nem érhetette meg az ünnepet, de külön tisztelettel szólt az avatáson megjelent özvegyéről. Ács Tamás, a kultuszminisztérium államtitkára pedig Kuncz szellemi visszatéréséről beszélt.

IV.

Megvallom, amíg a szónokokat hallgattam, majd a közös együttlét, a fogadás idején, gondolataim sokfelé futtak. Szomorúság is volt bennem: nem láttam Anne Mirt az avatáson, hogy megköszönhessem neki, amit tett. Pár évvel később értesültem haláláról. Aztán felidéződött bennem Ady *Nem nagy dolog* című verse, amelyet 1914 februárjában *Ki látott engem?* című kötetében Kuncz Aladárnak dedikált. Gondolkodtam a lehetetlenről: ugyan hogyan magyarázhatnánk el kedves vendéglátóinknak, azt, ami magunk előtt is oly rejtélyes a versben, hiszen a benne feszülő látomás titokzatos végzetességgel következett be a *Fekete kolostor* írójának sorsában. Tiszával, a nemzetfojtással, a „bilincs a bilincsen” képeivel vívódik a költő, keserves kacajjal látja pusztulni az országot. Fekete látomása alig fél esztendő múltán Kuncz Aladár életében sorsként beteljesedett. Nem saját hazájában, de magyar voltában, a választott szellemi otthonban, rajongott Franciaországában. Ahol aztán a Nagy Trianon palotában szentesített diktátummal végzetes darabokra szaggattatásunk is bekövetkezett.

A noirmoutier-i ünnepség Kuncz Aladárnak kijáró késői tiszteletadás volt, főhajtás a poklokat megjárt ember és az író előtt. De további élete és főképpen művének utóélete szomorúsággal tölthet el ma is. Előtte fekszik a Kisbán Miklós szép előszavával kísért egykori Athenaeum 8. kiadása, s aztán azok a magyarországi példányok, amelyek sora 1960-tól számolható. Keserves erről beszélni, de tény: a politikai változás sem szabadította fel Kuncz Aladár regényét, mert az azóta kiadott változatok sem különböznek az eufemisztikusan jelzett 1960-astól. Ama kiadás lektorai, Szabolcsi Miklós és Király István a legcsekélyebb jelzés nélkül csonkították, cenzúrázták Kuncz regényének utolsó lapjait. Az 1990 utáni kiadások szerkesztői pedig nem vették a fáradságot, hogy összevessék a regény nyomtatott változatait.

Talán az Athenaeum fenti kiadásával összevetve érdemes idézni a még túl közeli félmúlt politikája számára kivágandónak ítélt kényelmetlen mondatokat. Amikor a svájci időzés és a hazatérés körüli bizonytalanságról számol be az író, a 254. oldalon a 22. sorban egy mondat ítéltetett halálra, amelynek kulcsgondolata: „... biztattak, hogy csak menjünk haza, a kommunizmus már úgy is csak hetekig tarthat...”. A 255. lap javát kivágták a cenzorok: a hazatérés reménytelenségére utaló mondatoknak csak egy részletét idézzük: „...Azután majd átmegyünk a magyar határon is, ahol már többé a magyar szabadság illúziója sem él.... Nagy internálótábor lett, amelyen nincs semmi, ami a hazaérkező felé boldogan intene. Talán nem is mi szabadultunk ki, hanem az egész világ nőtt börtönünkkel, s nekünk majd ott kell bevárni, ha ugyan még megéljük, a nagy, igazi felszabadulást!...” Néhány sorral alább újabb súlyos gondolatmenetet metszettek ki, amely nem olvasható a remekmű új kiadásában sem. Ezt követően ismét a hazatérés drámai kérdését roppantották össze, itt csak a kivágott utolsó mondat záró fordulatát idézzük: „... hogy ha öt év óta minden nap észvesztő sóvárgással vágytunk Magyarországra, akkor most nekünk haza kell mennünk még akkor is, ha az egész országból temető lett, s benne sakálok tanyáznak...” A regény utolsó lapján terjedelmileg ugyan apró a hiány, de gondolatában tán a legsúlyosabb: a hazatérés élményében a *Fekete kolostor* szenvedéstörténetét fogalmazza meg történelmi távlatban: „Csak most éreztük, hogy a fogságból hazaérteztünk: „egyik fájdalomtól a másik, sokkal nagyobb fájdalomba”. Fájdalommal tudatjuk: Kuncz Aladár megcsonkított utóélete szívósan él, mert a *Fekete kolostor* a mai kiadásokban (a legfrissebb, 2006-os Palatinus által megjelentetettben is) a most idézett félmondat nélkül fejeződik be.

De másféle fájdalomról is szólhatok az író noirmoutier-i sorsát tekintve. A városka polgármestere kérésemre beleegyezett: teret biztosítanak arra, hogy állandó kiállítás idézze a várban Kuncz Aladár életét, irodalmi munkásságát és rabságban töltött éveit. Reméltem, hogy amint 2002-ben a Petőfi Múzeummal együttműködve hozhattunk létre egy állandó Ady-kiállítást a költő kedves Európa Hoteljében (ma Quality Hotel) a Szajna jobb partján, úgy Noirmoutier-ban is közös munkával avathatunk Kuncz-émléktermet. De a múzeum tehetetlenséget hazatértemig nem tudtam legyőzni.

Kő Pál emléktáblájának sorsáról csak annyit: nem sokkal a noirmoutier-i avatást követően a kolozsvári magyar konzul magánúton Párizsban járt, s e sorok írójának lelkesen ígérte, hogy mindent elkövet azért, hogy Kuncz táblájának másolata az író városában méltó helyre kerüljön. Többé nem jelentkezett. Megkésve, jóval az ünnepség után értesültem arról, hogy az alkotó, Kő Pál jóvoltából mégiscsak eljutott a tábla Kolozsvárra: 2003. május 16-án avatták fel Kuncz egykori iskolájában, a Báthory István Líceumban. Nem tagadom, az ügy szíves támogatóival, Noirmoutier városának nyitott szellemű vezetőivel magam is szívesen álltam volna a kolozsvári Kuncz-ünnepen. De őket se hívták. Így maradnak az emlékek, például azok, amelyek Lőrinczi László *Utazás a Fekete kolostorhoz* című kötetének bővített második kiadásában szerepelnek (a kötetet a csíkszeredai Pallas Kiadó jelentette meg 2005-ben).

V.

Noirmoutier továbbra sem ereszt. 2005 tavaszán a Magyar Televízió forgatócsoportjával jártam a szigeten, ahol különös és megrendítő dokumentumhoz jutottam a helytörténeti emlékeket gondosan gyűjtő és lajstromozó Várbaráti Kör elnökszonya jóvoltából. Egy barnás tónusú, öreg fotó a foglyok érkezésének pillanatát örökítette meg. A fotót Lőrinczi László sem ismerte. De könyvében közli Louis Troussier naplóját, aki a háború idején a város pékségét, esténként pedig naplóját vezette. Troussier feljegyzései szerint az internáltak 1914. október 2-án délután öt óra körül érkeztek a „kastély” udvarára. A művészi szabadsággal okolja Lőrinczi László, hogy Kuncz október 3-án hajnalra dátumozza a Périgueux-ből való elindulást, aztán huszonnégy órai utazásról számol be, tehát az író szerint 4-én kellett volna megérkezniük a szigetre. Ám Troussier naplója éppen a napi penzumként végzett feljegyzések miatt tűnik hitelt érdemlőnek. Tehát pontosan ismerjük a felvétel időpontját: október 2-án nem sokkal öt óra után készülhetett. Sokszor nézegetem a felvételt, a történelem képbe rögzült pillanatát. A várudvaron készült, a felvétel jobb oldalán két szekér látható: üresek, a foglyok csomagjait már lepakolták róluk. Szabad téren áll a népes társaság, amit Kuncz az érkezés első észleleteként így rögzített: „Gazzal, fűvel benőtt nagy udvar”. Nem fedezhetjük fel a képen a „fehér nadrágos, hosszú kék kabátos tengerésztiszt”-et, „a sziget parancsnoka”-t; Noirmoutier akkori polgármesterét sem sikerül azonosítani, a „hordókövérségű, kékeslila arcú, nagy facipős ember”-t, ők fogadták a „nemkívánatosak” népét („arrivée des indésirables” – a nemkívánatosak érkezése – írta valaki akkuratúsa betűkkel a fotó hátoldalára). Akik közül sokan fehér ingben, nyakkendőben, keménykalapban vagy ellenzős sapkában társalognak, állnak zsebre dugott kézzel, vagy éppen merednek sorsuk bizonytalan holnapjába. Előttük katonák, csendőrök mundérban, a községi gárda tagjai, karjukon szalaggal, fegyverükre támaszkodnak, netán vállukhoz szorítják. Népes társaság, többségük szakállas, bajszos, borostás. Mintha ők volnának az elesettebbek, már cselédei a háborúnak. Akiket kísérnek, civilek: változatos voltukban látványuk az átmenetiség, néhányuk arcán mintha még a holnapi szabadság reménye látszana. Őrzők és őrzöttek kénytelen családjá a fekete kolostorban és az egyetemes rettenetben, amikor, Adyval szólva „sárba hullt az embernek arca”.

Talán már azt követően készült a felvétel, hogy a fekete kolostor parancsnoka eligazításában csupán néhány hónapos internáltságot ígért. A továbbiakat, a pokoljáró éveket Kuncz remekművéből ismerjük. Azt is, hogy amikor négyéves rabság után felderengett a szabadulás reménye, még egy év, a legpokolibb, a haláltánc révületét is hozó esztendő következett. Aztán a még nagyobb rettenet és fájdalom: a reménytelenség. Mégis hazatért. Ahogy a Nyugatba írt, 1920-as karácsonyi látomását zárta: „Hiába őrzik a Fellegvárat idegen katonák, hiába kenik erőszakkal idegen színek, idegen szavak mázát a városra. Kiolthatatlanul, leigázhatatlanul él itt a múlt, végtelen sok élet, akarat és ábránd összege, mely mindig visszatér és a természeti erők hajlíthatatlan szigorúságával érvényesíti jogát... A múlt a levegő, a múlt az erkölcs, a múlt a mindenén áttörő, mindenén átszivárgó intéző végzet... Míg idegen szuronyok közt alszik a város, üldözött lelke megébred és a hold ezüsthátlya alatt felépíti igazi hajlékát”. A kevesek között Kuncz Aladár Budapestet is odahagyva építőnek tért haza Kolozsvárra, a hajlékba.

Tudta, mert már előre megszenvedte, hogy mi a magyar, és mit jelent az emberi szabadság.

Budapest, 2007. március 22.